

Вже вказувалось, що посилення А. С. Петрушевича на літературні джерела, інколи маловартісні, характеризує з негативного боку «Зведений Галицько-руський літопис». Проте і вони можуть бути використані спеціалістами в галузі історіографії, оскільки дають можливість судити про погляди різних авторів на той чи інший історичний факт.

М. М. Кравець

А. С. ПЕТРУШЕВИЧ — ИЗДАТЕЛЬ «СВОДНОЙ ГАЛИЦКО-РУССКОЙ ЛЕТОПИСИ 1600—1800 гг.»

Резюме

В статье раскрывается деятельность известного западноукраинского буржуазно-либерального историка А. С. Петрушевича по составлению «Сводной Галицко-русской летописи 1600—1800 гг.» Этому историческому документу давали высокую оценку И. Франко, журнал «Киевская старина». Помещенные в летописи материалы и ныне представляют значительную ценность для исследования истории западноукраинских земель, в частности Галиции.

Историк провел большую и плодотворную работу по изданию «Сводной Галицко-русской летописи». В 1874 г. во Львове вышел первый том, посвященный 1600—1700 гг., в 1887 г. — второй (1700—1772 гг.) и в 1889 г. — третий (1772—1800 гг.). В 1896—1897 гг. увидели свет два дополнительных тома к периоду 1700—1800 гг.

Содержа разнообразные исторические материалы, данное издание, несмотря на отдельные недостатки, представляет значительный интерес для исследователей.

Я. І. Дзира

САМОИЛО ВЕЛИЧКО ТА ЙОГО ЛІТОПИС (До 300-річчя від дня народження літописця)

Одним із найвидатніших і найбільших за обсягом історико-літературних творів кінця XVII — початку XVIII ст. є «Літописи подій в ЮгоЗападной Росии в XVII веке. Составил Самойл Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожско-го, 1720».

Твір складається з трьох частин: перша — «Сказаніє о войні козацкой з поляками, чрез Зиновія Богдана Хмельницкого, гетмана войск Запорожских, в осми літєх точившойся...», друга й третя — «Повіствованія літописная о малоросійских и иных отчасти поведеніях собранная и zde описанная». Окремо виділені додатки та уривки різних документів, переважно XVII ст.

До нас літопис Величка дійшов у двох списках — в оригіналі і копії. Оригінал літопису купив Большаков для Погодіна 1840 р. у Москві на аукціоні в аматора старовини Лаптева. В 1842—1845 рр. літописні копії зробили для себе О. Бодянский і М. Гулак¹, а ще 1810 р. з списку В. Полетики, мабуть, і А. Чепаченко².

У 1848—1864 рр. літопис Величка був виданий Київською Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів³.

Зберігся літопис не повністю⁴. У першій частині літопису, що охоплює події визвольної війни, починаючи з кінця 1647 р. і кінчаючи Оливським миром 1659 р., бракує кілька розділів, присвячених 1648—1652 рр.

У другій частині, що змальовує історичні події на Україні 1660—1686 рр., теж загублено кільканадцять сторінок. Третя частина зображує Україну 1687—1700 рр.

Кожна частина літопису поділена на розділи, а перша — ще й на підрозділи. Перша і друга частини праці Величка починаються авторськими передмовами до читача.

Оригінал літопису ілюстровано десятьма портретами українських гетьманів, виконаних тушшю, — Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, П. Тетері, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, М. Ханенка, І. Самойловича та І. Мазепи, а також малюнками про Чигиринську битву 1676 р. Літопис написаний українським скорописом початку XVIII ст.

Біографічні відомості про Самійла Величка дуже бідні. Їх мимохідь подає сам автор на кількох сторінках літопису, але про походження літописця, місце й рік його народження та смерті наші нічого не відомо.

Для свого часу Величко був високоосвіченою людиною. Крім української, він вільно володів німецькою, польською, латинською, а також церковнослов'янською і російською мовами. Тому можна припускати, що Самійло Величко навчався в Київській колегії.

Після закінчення колегії він поступив на службу до військової канцелярії. Спочатку Величко був звичайним писарем, згодом піднявся трохи вище на цьому поприщі, проте й далі залишався канцеляристом.

До військових канцеляристів нелегко було потрапити, належало мати достатні докази чесної поведінки, шляхетності і про здобуту науку в Київській колегії, достатнє знання граматики,

¹ Галерея шліссельбургских узников, ч. I. СПб., 1907, стор. 37.

² «Киевская старина», 1893, № 1, стор. 56, 60.

³ Самойл Величко. Летопись событий в ЮгоЗападной России в XVII веке, т. I. К., 1848; т. II, 1851; т. III, 1855; т. IV, 1864 (далі посилання на це видання в тексті, том — римськими, стор. — арабськими цифрами). Перший том літопису 1926 р. перевидала Київська археологічна комісія.

⁴ Спробу відновити загублену частину літопису Величка зробив П. Г. Клепацький у праці «Літопис Самійла Величка» (Полтава, 1926).

синтаксису, риторики і хоча б першої основи знань філософії, особливо логіки; «вправлялись вони тут майже досконало в — юриспруденції, камеральних науках. (Фінансово-економічні) і воєнній теорії, позаяк до генеральної військової канцелярії приходили і відправлялися різні справи, наче в первинному уряді над всією нацією»¹.

Програма зобов'язувала також вивчати музику, співи, займатись спортом. Військові канцеляристи мали свій власний оркестр, хор. Вільний час вони проводили, вправляючись «у вокальному співі, у грі на скрипках, басах, гусях, флейті, а інколи давали концерти». Ще навчаючись, виконували різні державні і військові доручення, бували в різних містах країни і за кордоном. Військових канцеляристів вважали достойним кандидатом на всі посади. З-поміж військових канцеляристів зустрічаються козацькі сотники, бунчукові товариші, полкові старшини.

Важко було завжди стати військовим канцеляристом, якого у XVII—XVIII ст. всі шанували і поважали, зокрема, сам гетьман. Військовий канцелярист, що прибував до сотні з службовим дорученням, зустрічався з хоругвами і всіма належними козацькими почестями, а заподіяна йому зневага вважалась важким злочинном і каралась.

Саме з середовища канцеляристів вийшли українські історики, мемуаристи, письменники XVII—XVIII ст., які створили свою власну історичну школу, новий напрям у суспільно-політичній думці, що поступово витіснив київських академічних богословських схоластів, які нехтували історією козацтва, сучасним їх життям, історією Запорізької Січі, і звернулися до традицій київської школи часів Касіяна Саковича. Відомо, що і при Глухівській гетьманській військовій канцелярії у XVIII ст. була школа «канцелярський курінь»².

Величко, як і інші канцеляристи, не одержував встановленої платні, не мав ні маєтку, ні багатства.

Із середовища козацьких канцеляристів вийшло багато державних діячів, видатних людей, які стали гордістю і окрасою української науки.

Про свою службу в канцелярії сам Величко пише:

«Сего ж 1690 року, на самом початку его, между свята Рождества Господня, начал я, сих літописних діяній граф и сказатель (в килконадцят літ будучи), служити войску Запорожскому, в поважном дому з панов малоросійских благородного его милости пана Василія Леонтіевича Кочубія, писаря на тот час войскового енералного, за пререченого гетманства Мазепоного; служилем же вірне і тшчаливе, як моя мні повелівала цнота, не

¹ «Киевская старина», 1894, т. XLVI, июль, стор. 10—12.

² В. Кук. Канцелярський курінь у Глухові.— «Знання та праця», 1969, № 2, стор. 18—19.

тилько в домашніх пана мого ділех всяких, а найбарзій писарських, але й військових нужнійших и секретних на тот час, так до самого пресвітлійшого монархи всеросійского Петра Алексієвича, яко и в ціфірних в его ж монарших ділех, от гетмана тогда бывших до господарев волоского и мултанского за исправлєніем пана мого корреспонденціях, которіі канцелярії войсковой не были явними» (В., III, 90).

Розповідь про себе автор закінчує такими словами:

«Послуживши зась в таких премногих неусипних трудах чрез літ 15, zostалем за тую мою службу вправлен до канцелярії войскової енеральной на початку року 1705, в которой з между худших братії моеї былем не послідним в ділех писарских, сполна чрез літ 4; ним за тую мою долговременную и вірную службу моя недоля крайним мні на самом концу рока 1708 заплатила нещастем, которое впрєд в помененом року припомнітися может» (В., III, 90). На жаль, своєї обіцянки Величко не виконав — літопис він довів тільки до 1700 р.

З авторської передмови до першої частини ми дізнаємося ще про участь Величка в поході українського козацького корпусу 1702 р. в Польщу через Поділля, Волинь, Галичину (В., I, 4).

Нещастя, яке трапилось з ним наприкінці 1708 р., майже всі дослідники літопису пов'язують із трагічною долею В. Л. Кочубея, скараного на горло Мазепою. Величка, як людину близьку до В. Л. Кочубея, припускають вони, було усунено з посади канцеляриста й ув'язнено. У в'язниці він частково втратив зір. І лише 1715 р., очевидно, при сприянні В. В. Кочубея (сина В. Л. Кочубея), його випустили на волю. Решту свого життя Величко, за його власним свідченням, провів у маєтку В. В. Кочубея в селах Жуки та Диканька, Полтавського повіту. Тут він займався активною літературною та педагогічною діяльністю — навчав Кочубеевих дітей, писав літопис і перекладав з німецької мови на українську «Космографію» (866 арк.). У передмові до неї Величко пише про своє подорожування «по розних землях и странах далечайших», «чрез увесь вік *долговременного житія*», згадує, що на схилі свого віку він осліп (В., IV, 3).

Український історик М. Марченко вважає непереконливою згадану вище причину усунення Величка з посади канцеляриста. На його думку, літописець потрапив у немилість у зв'язку із Мазепою, що правдоподібніше, за гетьманування якого був писарем. Та до зради Мазепи, гадає вчений, Величко прямого відношення не мав, інакше з ним розправилися б іще жорстокіше¹.

В історичній літературі про Величка останнім роком, який згадує в літопису автор, слід вважати 1725 р. Отже, раніше померти Величко не міг. Літописець на стор. 513—519 другого тому

¹ М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX віку). К., 1959, стор. 74.

згадує події, пов'язані з іменем Петра I аж до його смерті. Це дає підставу твердити, що літопис закінчується 1700 р.

Інших біографічних відомостей, крім тих, які подає сам Величко, немає. Недавно В. Колосова виявила у московських архівах сім книжок з власної бібліотеки Величка, де є його автограф: «З книг Самоїла Величка канцеляристи».

Писати свою працю Величко спонукали патріотичні почуття і усвідомленість того, що українському народові треба дати систематичний виклад його історії. Про це недвозначно зазначає сам літописець у передмові до першої частини літопису.

Тут Величко лає лінивих українських істориків, які ще тоді були байдужі до тих явищ, що не раз сколихнули Україною, бо ніхто з них для нащадків не описав цих великих історичних подій, які відбулися на їхніх очах. За все це Величко докоряє своїм письменним попередникам та сучасникам, що козацьку історію не полінувались описати навіть чужинці. Далі він додає, що коли хто й захоче прочитати справжню історію козаччини, то нехай звертається до польських, німецьких, латинських історій, де ця героїчна слава добре описана:

«Обаче проходя літописная и гисторическая иностранних народов писанія и діянія, видіх в них объясненную, и затмінію доселі непричастную їх славу. Наших же сармато-козацких предков, подобніе иностранним в воїнских случаях давних времен и віков бывшіе рицарскіе отваги и богатырскіе діянія без описанія и объясненія, чрез їх власних писаров оставленніе, и всегдашного забвенія нікчемним ліности їх плащем увидіх покритіе» (В., I, 3—4).

До того ж, як уже згадувалось, Величко разом з козацькими військами пройшов 1702 р. усю Правобережну Україну, Волинь, аж до Бродів, Львова, Замостя і скрізь бачив згарища й руїни. «Кто суть сія?.. из яких причин и чрез кого опустошися тая земля наша?» — питає Величко. Позаяк, пише далі літописець, сучасники-старожили по-різному пояснювали йому запустіння України, він вирішив дізнатись про це з історичних джерел.

Згадка Величка про похід 1702 р. дає підстави гадати, що саме тоді в нього й виникла думка написати історію України.

Проте цілком зрозуміло, що збирати й вивчати матеріали для своєї майбутньої праці Величко почав значно раніше, ще тоді, коли вступив на службу до гетьманської канцелярії, де він мав доступ до секретних документів.

Та «барзо щуплі и короткі» козацькі літописи не давали достатнього матеріалу для написання ґрунтовної праці з історії України. Тому Величко свідомо звернувся до іноземних джерел: «Аще же что оним предком нашим козакоруским похвали годного и обрїстися может, то не в наших лінивих, але в иностранних, греческих, латинских, німецких и полских гисторіографах...» (В., I, 4).

Величко характеризує стан тодішньої історичної науки на Україні і звинувачує освічених людей у їхній байдужості до історії рідного краю.

Одним із основних літературних джерел, яке використав Величко в роботі над першою частиною літопису, була історична поема польського історика та поета, очевидця національно-визвольної війни Самійла Твардовського «*Wojna domowa*». Цілком можливо, що Величко як справжній художник слова звернувся до поетичного твору Твардовського для більш яскравого й емоційного відображення історичних подій. Треба зазначити, що в літописця взагалі було велике тяжіння до поетичних творів, які він уміло інтерпретував історичною мовою, літературно обробляв або наводив у віршовій формі.

Другим важливим джерелом, яким користувався Величко, була праця німецького історика Самійла Пуфендорфа «Вступ до європейської історії», видана в Петербурзі 1718 р. російською мовою. Крім того, частина дослідників вважає не менш важливим джерелом, використаним Величком, записки Самійла Зірки, секретаря Богдана Хмельницького. Ці головні джерела свого літопису (не беручи до уваги багатьох інших дрібних літописів, різних записів, документів) Величко сам вказує на титульній сторінці рукопису, а також неодноразово посилається на Твардовського і Пуфендорфа, полемізуючи з ними.

Величко знає практику римських істориків, і як Лівій, Тацит, Цезар в уста історичних осіб вкладає високі зразки промов.

Отже, головна проблема при дослідженні літопису Величка в історичному аспекті — це питання вірогідності його історичних джерел, історичної правдоподібності змальованих в ньому подій і явищ. Навколо цієї проблеми довгий час точилися гострі дискусії.

Докладний опис і загальний аналіз історичних та літературних джерел, використаних Величком, зробили Д. Багалій і П. Клепацький, які відстоювали автентичність переважної більшості джерел літопису Величка¹.

Що ж до першого джерела літопису — поеми «*Wojna domowa*», то воно детально досліджене В. Петрикевичем і П. Клепацьким². Тому не варто вдаватись у нові дослідження, тим паче, що їх висновки достатньо переконливі. Слід лише підкреслити, що із «*Wojny domowej*» Величко взяв, передусім, історичні факти, образи, частково художні тропи. При цьому літописець відкинув суб'єктивізм і тенденційність Твардовського у висвіт-

¹ Д. Багалій. Нарис української історіографії (Літопис Величка), т. I. К., 1923; П. Г. Клепацький. Літопис Самійла Величка.

² В. Петрикевич. Літопис Самійла Величка а «*Wojna domowa*» Самійла Твардовського. Порівнююча студія. Тернопіль, 1910; П. Г. Клепацький. Літопис Самійла Величка.

ленні історичних подій, намагався спростувати перебільшені цифрові дані і в такий спосіб створив свою оригінальну працю, відбивши в ній свої власні ідеї й погляди на даний період історії України, зокрема показавши своє, на противагу Твардовському, прихильне ставлення до постаті Б. Хмельницького.

Що ж до праці С. Пуфендорфа «Вступ до європейської історії», то на неї Величко посилається більш як десять разів. Зокрема, на початку першої частини він дає переклад 10-го розділу цієї книжки про початок війни Хмельницького з поляками, але застерігає читача, що автор-іноземець, не дуже глибоко обізнаний з національно-визвольною війною українського народу, що він змальовує її на підставі газет і розповідей. У багатьох випадках, описуючи українсько-польські відносини середини XVII ст., він, на думку Величка, через ряд обставин міг бути не-об'єктивним або й просто помилятися (В., I, 16).

Гостру наукову полеміку викликали записки, або, як їх називає сам літописець, діаріуш Самійла Зірки.

Як вказує Величко, цей діаріуш дістав від свого товариша С. Биховця, батько якого був військовим канцеляристом. Літописець признається і в тому, що він не переписав діаріуш дослівно, а тільки виписав з нього все «зіло сокращенні потребнішіє и нужнішіє Хмельницького военных успехов вичерпнувши и поновтавши річи, потрудихся в сей моеї книзі оніе положити и вивразити» (В., I, 54).

Крім самих записів Зірки, в діаріуші були також різні документи Б. Хмельницького. Це все, що відомо зі слів Величка про діаріуш С. Зірки. До того ж ім'я Зірки не зафіксоване в жодному з документів Б. Хмельницького, а також в документах пізнішого часу.

Автентичність діаріушу С. Зірки визнавали М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, О. Левицький, О. Лазаревський, Д. Багалій, П. Клепацький та інші вчені. Зокрема, П. Клепацький зробив спробу відновити його, тобто виписати з літопису Величка той матеріал, який, на його думку, мав би належати С. Зірці.

Одним із перших категорично заперечив можливість існування діаріушу Зірки Г. Карпов, який незаслужено піддав гострій критиці весь літопис Величка¹. Проте в одному випадку він вважав Зірку легендарною людиною, в іншому його діаріуш приймав за літопис Самовидця. Скептично поставилися до записок Зірки також І. Франко, М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Іконников та ін. Найдокладніше це питання дослідив український радянський історик М. Петровський². На підставі різних історич-

¹ Г. Карпов. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. М., 1873, стор. 240—258.

² М. Петровський. Псевдодіаріуш С. Зірки.— ЗІФВ, кн. XVII. К., 1928, стор. 161—204.

них джерел він прийшов до висновку, що дані, які подає про Зірку С. Величко,— недостовірні, а сам діаріуш — джерело історично сумнівне.

М. Марченко теж приєднується до думки тих дослідників, які сумніваються в існуванні діаріушу Зірки¹. Очевидно, діаріуш С. Зірки — вигадка не самого Величка, а когось із його сучасників чи попередників.

Всі інші історичні й літературні джерела літопису докладно розглядаються у згаданих працях Д. Багалія та П. Клепацького. Тому немає потреби давати їм загальну історичну характеристику. Історики, вивчаючи літопис Величка з точки зору встановлення вірогідності його джерел, правдоподібності в змалюванні історичних постатей та подій (тобто його історичну основу), помітили в автора великий літературний хист. Все більше наголошували вони на літературних якостях літопису і таким чином ставили перед літературознавцями завдання дослідити твір Величка як літературне явище. Відомо, що в давньому українському письменстві, особливо в літописному жанрі, важко провести межу між літературними та історичними якостями твору.

Важливою рисою ідейно-художньої лінії літопису є зображення одних і тих же історичних подій і явищ на Україні в їх суперечності, в оцінці їх з прямо протилежних позицій, що зумовлювалось, насамперед, тогочасним суспільно-політичним становищем поділеного українського народу.

Часто Величко, змальовуючи історичні події та явища, доповнює їх віршами, а також народними переказами і легендами, різними чутками. Тому характер подій, явищ, історичних постатей у літопису сплавлений з джерелознавчого матеріалу, усної традиції і авторської оцінки.

Літописець, звичайно, не ставив свідомо перед собою мети змалювати розвиток історичних явищ, подій в їх протиріччі, а крок за кроком відштовхувався від живої дійсності та історії, як вони йому уявлялись.

Свою працю Величко міг писати, виходячи з правил і методів історіографії, які висловив 1707 р. Ф. Прокопович в своїй риторичі: звертатися до сучасної історії, застосовувати красномовство, піклуватись про достовірність і ясність викладу, критично ставитись до польських джерел². Про історичні та суспільно-політичні погляди С. Величка в українській історіографії досі ще немає спеціального дослідження.

У 30-х роках ХХ ст. без будь-якої наукової аргументації працю Величка було зараховано до «козацько-старшинських літописів». Це великою мірою спричинилося до того, що твір Величка досі не посів в українській історіографії та історії літератури належного місця.

¹ М. І. Марченко. Українська історіографія..., стор. 76—78.

² «Філософська думка», 1971, № 1, стор. 93—95.

Наприклад, УРЕ так характеризує погляди Величка: «В політичній оцінці подій Величко виступає з позицій феодально-старшинської верхівки, всіляко вихваляє заслуги козацької старшини. До народних повстань він ставиться вороже, виправдовує жорстоку розправу Мазепи над учасниками народного повстання 1648 р. на Лівобережжі»¹.

Подібну оцінку поглядів С. Величка дано і в СІЕ, проте із застереженням, що він «виступає проти відновлення на Україні кріпацтва у тій формі, в якій воно існувало до визвольної війни 1648—1654 рр.»²

Таке ж трактування його поглядів можна зустріти і на сторінках тих історичних та літературно-критичних монографій і статей, у яких автори згадують про літопис Величка.

Зокрема, В. Голобуцький твердить, що Величко був «ідеологом козацької верхівки — старшини, негативно ставився до народних мас, до їх антифеодальної боротьби і всі важливі історичні події пояснював діяльністю видатних «витязів» козацьких проводирів»³.

Так само характеризує погляди Величка і К. Стецюк. «Автори всіх трьох літописів (Самовидця, Граб'янки та Величка.— Я. Д.), — пише вона, — належали до козацької старшини, вони дуже яскраво відбивали ідеологію українських феодалів, їх об'єднує негативне ставлення до народних мас і народних рухів»⁴.

Уперше заперечив традиційну думку про літопис Величка як твір козацько-старшинський акад. М. Грушевський: «Незрівнянно більш художня повість Величка також, очевидно, не могла в такій мірі задовольнити читача із старшинського кола і залишилась не поширеною протягом цілого сторіччя, — чи не через те, що автор поставив собі мету прославити, на шкоду городовому козацтву, Запорізьку Січ, як охоронця справжніх козацьких переказів (історії), а, можливо, і інших обставин: наприклад великого обсягу твору, можливо його дефектності...»⁵

М. Марченко в «Українській історіографії» теж жодного разу не називає літопис Величка козацько-старшинським і не переконує читача, що літописець вороже ставився до народних мас і народних рухів. Торкаючись цієї проблеми, проф. Марченко пише: «В літопису Величка велике місце у визвольній боротьбі і

¹ Українська радянська енциклопедія, т. II. К., 1960, стор. 294.

² Советская историческая энциклопедия, т. III. М., 1963, стор. 255.

³ В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961, стор. 18.

⁴ К. І. Стецюк. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960, стор. 40.

⁵ М. С. Грушевський. Об украинской историографии XVIII века. — Известия Академии наук СССР, VII серия. Отделение общественных наук, 1934, № 3, стор. 220.

взагалі у суспільному житті надано посполитим та взагалі простому народові, хоча діяльність гетьманів, козацтва і старшин, як і в інших істориків XVII—XVIII століть, займає центральне місце»¹.

Отже, майже всі історики, не наводячи жодних аргументів, роблять Величкові закиди в тому, що він вихваляє козацьких гетьманів та старшину і вороже ставиться до народних мас.

Такі твердження свідчать, що дослідники, які роблять ці закиди Величкові, не уважно читали його літопис, інакше вони на сторінках 98, 225, 238, 296, 345, 391, 392, 468 другого тому знайшли б чимало місць, де літописець дуже гостро критикує майже всіх гетьманів, що правили на Україні після Хмельницького.

«...Виговській, Юрась Хмелниченко и Тетера зять Хмелницкого; однак не были они истіи сини, но виродки отчизни нашея, поневаж для одного любовластія своего, не тилко оной жадного добра за своїх урядов не учинили, але и повредили ей, нещадно вгубивши множество добрых молодцов козаков милой браті нашой, междуособними бранми своїми...» (В., II, 98).

«...Сомко, Бруховецкій, Суховій и теперішній Многогрішній гетман,— старое право козацкое и порадок Україно-Малоросійскій, не тилко за Богдана Хмелницкого, але за Петра Сагайдачного и иных древнійших Гетманов Козацких бывый, для своїх власних приват и амбицій, а не для ползи всенародноі и отчизної скасовали и весма отрунули, и многому междуособствію и кровопролитію начальниками явились» (В., II, 296).

«...Подобно діявол всегда погібели человической ищущій насіял нам вас таких Гетманов, яко куколю в пшеницу, же для своїх приват и интересов бинамній не поболите о крайнем упадку отчизни нашея» (В., II, 225).

«...Тут зріте сини Малоросійскіи нещастье матки вашей и крайнюю погібель отчизни вашей: егда бо горделивіи и високодумніи тогдашніи козацкіи властолюбци и междуособніи ратники, а отчизни вашей разорители и вас самих нещадніи губители, Виговскій и Пушкар полтавскій изчезнувшя, по них зась Хмелниченко и Сомко преждоша; тогда третіи тим подобніи гетмани и губители ваши, Тетера и Бруховецкій, народишася» (В., II, 39).

Подібних сторінок з літопису (літописного тексту і особливо з листів) можна б навести багато. І в кожному такому випадку Величко оцінює гетьманів у залежності від того, як вони ставилися до інтересів України та її народу. Він теж групує їх як прибічників царів та королів. Тому всі вони дістають дуже гостру оцінку з його боку.

Щодо твердження про нібито вороже ставлення Величка до «народних мас і народних рухів», то його не можна вважати науковим узагальненням соціальних поглядів Величка. Річ у

¹ М. І. Марченко. Українська історіографія, стор. 78.

тім, що літописець у центрі своєї праці ставить не класову боротьбу, а загальнонаціональні інтереси, політичне становище всієї України, всього українського народу, особливо його боротьбу із зовнішніми ворогами. При цьому Величко різко засуджує козацько-старшинські міжусобиці, які послаблювали єдність українського народу і наносили йому тяжкі рани. Для прикладу наведемо уривок з листа Івана Сірка до гетьмана Івана Самойловича, в якому кошовий дорікає гетьманові, а також його попередникам за їхню байдужість до долі України:

«На якій зближавшийся упадок отчизни поглядаючи здалека оком разума нашего, нігди не моглисмо без жалю сердечного вкусити хліба, и по трудах дневних спокойного зажити отпочинку; поневаж непрестанно нас тоє мулило и долігало, что и за незгодою и неприязнію обосторонних Днепра гетманов, приходило нам пустую и мертвую Малую Росію, матку нашу, полними слез оглядати очима, и красніе жилища отцев и праотцев наших зрїти дивієм звіром водворенієм...» (В., II, 468).

Докладно зупинимось на тому прикладі про так зване «народне повстання 1687 р.» на Лівобережжі, що його деякі історики наводять як доказ про нібито вороже ставлення Величка до народних повстань.

Цим подіям у третьому томі літопису відведено 22 рядки (стор. 53 і 54). Величко в загальних рисах об'єктивно пише про те, що невелика частина козаків — «своеволники» після скинення гетьмана Самойловича, збунтувавшись, покинула козацькі полки і по дорозі додому грабувала не тільки «арендаторів», але й «крамарів» та інших багатих людей, а декого й вбивала.

Але він не вказує, що це вчинили бідні козаки — чернь, голова, а просто констатує історичний факт, вживаючи тодішній термін «своеволники».

Відомі й такі випадки, коли на шлях грабежу козаків штовхала старшина, воєнні начальники. Наприклад, у першому томі літопису на стор. 340 бачимо авторове невдоволення:

«При таких нещасливих и губителних на Україні, з причини Пушкаревой и Виговского, поведеніях і дієствіях, *нецнотливїї* сынове дейнеки помененїї, с ними же купно и козаки слободскіє за позволенем Ромодановского, где напали *городки и села* українскіє, то без *жадного респекту и милосердія шарпали и обдирали*, и не без убійства людского все руйновали и внівець обертали».

Далі, описуючи шойно згадані події 1687 р., Величко пише, що новий гетьман Мазепа покарав «своеволців». Цей епізод аж ніяк не дає підстави для узагальнення, щоб звинувачувати Величка у ворожому ставленні до народних рухів чи у вихвалянні гетьманів. Щоб упевнитись у цьому, треба дочитати до кінця хоча б цю ж сторінку, а також сторінки 55 і 56, на яких досить докладно описується, як Мазепа захопив скарб Самойловича, «да-

руючи многих з старшини своєї розними подарунками и спадками Самойловичовими» (В., III, 54).

Скарб Самойловича поділили на дві частини: половину відіслали до «казни царської», а другу залишили в Батурині. За підрахунком Величка, вона складала «415 029 золотих й шагов девять». Далі Величко додає:

«Сему теж дивоватися не треба, же написалем вишшей о покраденю скарбов чрез слуг Мазепиних, бо виділем тое в том же реєстрі грошовом о покраденю скарбу безименно написанное; да и ближніе слуги чили кривніе Мазепини, пред гетманством его в нищети явной бывшіе, вскорі при гетмані своем явилися богатими, по килконадцять и по килкодесят тысяч золотих денег иміючи, кромі сребра и инших драгих спеціялов» (В., III, 55—56).

У наступних рядках літописець відверто висловлює своє невдоволення, що «не кому иному тилко Мазепі то все досталося; — але то *вельми неслушне* тогда з сторони Мазепинои и старшини его учинено, що при скарбах Самойловичових и *скарб войсковій* вкупі застававший на двое переділено и на Москву отдано...» (В., III, 56).

Отже, дати справді наукове визначення історичних і суспільно-політичних поглядів Величка можна лише за умови уважного і глибокого вивчення всього літопису з врахуванням його сильних і слабких сторін, а не шляхом висмикування окремих абзаців і фактів.

При цьому слід брати до уваги ті конкретні суспільно-політичні обставини, що склалися на Україні в кінці XVII і особливо у першій чверті XVIII ст. і які спонукали літописця дати відповідь, власне тлумачення історичного процесу на Україні в другій половині XVII ст.

Історичні й суспільно-політичні погляди Величка яскраво виявляються на кожній сторінці його твору.

Насамперед, слід підкреслити, що літописець — світська людина і його праця з історії України має цілком світський характер, гостре суспільно-політичне звучання. Історичні події другої половини XVII ст. Величко подає на широкому тлі політичного життя Польщі, Росії, Туреччини, Криму, Молдавії, Швеції, Угорщини та інших європейських країн.

Вивчаючи доступні йому українські й іноземні історичні праці, а також використовуючи народну творчість, власні спостереження, Величко намагався витлумачити історичні події й сучасне становище українського народу. При цьому він постійно підкреслює, що український народ є давнім самобутнім слов'янським народом, який має свою власну багатовікову історію і великі культурні традиції.

Характерною рисою літопису Величка є те, що в його центрі автор цілком свідомо поставив історичні поняття «Україна», «український народ», як самостійні суспільно-політичні категорії,

що історично склалися і повинні далі розвиватися своїм власним шляхом. Літописець постійно наголошує, що «вся по обоїх сторонах ріки Дніпра суцая Малая Росія, от древних и старовічних времен, быст отчизною козацкою» (В., I, 298), що український народ споконвіку живе в містах і селах «по обоїх сторонах ріки Дніпра застаючих, україно-малоросійських, власной предковічної отчизни нашої (от святого и равноапостолного князя Владимира Кіевского, Русь святым крещеніем просвітившого) благочестіем истинним и непоколебимым сіяющей» (В., I, 83).

Важливо й те, що задніпрянець Величко неодноразово називає українськими низку тодішніх західноукраїнських міст, зокрема Львів, Броди, Дубно (В., II, 371—372, III, 246 та ін.).

Величко глибоко усвідомив ту велику небезпеку, яка загрожувала цілісності України в зв'язку з її поділом між сусідніми державами. Він щиро вболіває з цього приводу, підкреслює, що розчленування України — велике національне горе всього українського народу. Наведемо лише дві цитати з літопису.

Коріння всіх тогочасних спустошень на Україні Величко вбачає в Андрусівській угоді, де, як твердить літописець, були відсутні представники від України: «а зъехавшися за Смоленском, в ніякомь селі Андрусові, выторговали (польська шляхта. — Я. Д.) там у росіяни собі нас, аки безсловесних и ничто невідущих скотов уступивши росіянам тыми року 1667 генваря 30, в Андрусові на тридцать літ заключенними договорами..., а часть сюю, що от Чигрина, з Кіевом святым градом вашим, и из вами, войском низовим запорожским, но и тоє на двое собі разділивши, от себе отринули и под первобитное иго лядское вручили...» (В., II, 298—299). Величко дуже вболіває за майбутнє України і її єдність: «Которое раздвоеніє і разстроєніє очизни нашої, не чим иншим, тилко єдиним по глаголу Евангелскому, смердит запустінієм — якого недай Боже» (В., II, 301).

Так, наприклад, у зв'язку з обранням гетьманом Правобережної України ставленника Польщі Михайла Ханенка літописець заявляє:

«И таким то дійствієм и состоянієм, єдина по обох сторонах Днепра суцая Малая Росія, бідная и упадлая козакоруская отчизна, того 1670 року, на всеконечній свої упадок и запустініє на три гетманства и части розділися, и єдиноматерня братія, за поводом умовредних властолюбцов прежде описанних и настоящих тогда гетманов своїх, в недруги собі обратишася, неслушая словеси єуангелского: аще розділится дом на ся то запустієт» (В., II, 238—239).

Подібних патріотичних місць у літопису багато.

Справді-бо, внаслідок національно-визвольної війни Б. Хмельницький об'єднав у єдину державу більшу частину українських земель, що було великим історичним завоюванням всього українського народу. Проте вона не проіснувала й 12 років. Саме з

цією точки зору Величко різко засуджує гетьмансько-старшинські чвари, міжусобиці, які сіяли лихо на українській землі, знекровлювали її народ. Він пристрасно закликає любити свою батьківщину — «красную», «милюю», «упадлую», «бідную», «нещасную», «матку Україну» і берегти її як зіницю ока.

Із козацьких полководців і ватажків селянсько-козацьких рухів кінця XVI і першої половини XVII ст. літописець принагідно згадує імена Підкови, Наливайка, Сагайдачного, Гуні, славить їхній героїзм і патріотизм, водночас протиставляючи їм тих гетьманів, що правили Україною після Хмельницького.

Отже, усвідомлення Величком поняття «Україна» як єдиного цілого, єдиної країни, що була 1667 р. поділена по Дніпру між Росією та Польщею, безсумнівно, явище прогресивне, нове в тодішній історіографії.

В українській писемності кінця XVII і XVIII ст. Величко є одним з найбільших патріотів України, людиною з високою національною свідомістю і гідністю, людиною, котра щиро вболівала за долю рідного краю і свого народу — «всіх обще українских малоросіянов», «всіх нас малоросіянов» (В., I, 39), «погибающей Україні» (В., I, 33).

Позаяк друга половина XVII ст. на Україні — це кровопролитні війни, козацько-старшинські міжусобиці й колотнечі, то цілком природно, що основною темою літопису Величка є відображення тогочасних політичних подій і висвітлення тих зовнішніх і внутрішніх причин, що викликали спустошення української землі. Значно менше уваги літописець приділяє соціальним проблемам життя українського народу. Це можна пояснити і тим, що в історичній літературі другої половини XVII ст., яку міг використати Величко, основна увага зверталась на політичний аспект історичного процесу, на формування атрибутів української нації, без спеціального заглиблення в його класову й економічну суть. І все ж таки літописець подає багато цінних відомостей соціально-економічного характеру. Зокрема він наголошує на багатстві гетьманів і козацької старшини, змальовує їхню боротьбу за маєтки, за різні грамоти, підкреслює силу золота в тогочасній політиці, пише про підкупи, про голодні й посушливі роки, про навалу сарани і т. д. Цінними з соціально-економічного боку є вміщені в літопису різні угоди, статті, листи і т. п.

Отже, і стан та характер тогочасних історіографічних джерел, безсумнівно, вплинули на зміст та ідейне тлумачення Величком різних історичних подій і явищ. Літописця передусім цікавить доля всього роз'єданого українського народу, всієї розчленованої України, її політичне становище, коріння якого він дошукується як в сучасному, так і особливо в минулому.

Характерно, що суспільні категорії він мислить у їхньому причинному зв'язку, тобто ставить їх у певну залежність від інших подій, явищ, фактів і ситуацій, часто цілком випадкових або ви-

думаних самим літописцем, будуючи в такий спосіб свою історичну концепцію.

Зокрема, історію українського народу Величко висвітлює у взаємозв'язках з історією польського народу, оскільки Україна тривалий час перебувала під владою шляхетської Польщі. Літописець твердить, що український і польський народи належать до «преславних в Європі народів» (В., I, 55), що це два братніх слов'янських народи.

За свідченням польських істориків, твердить Величко, поляки «от нас савроматов и руссов уродившиися и изшедши, и сами власною братією нашою савроматами и руссами спочатку бывши», потім переселилися за Вислу (В., I, 81).

Таке твердження про походження польського та українського народів з єдиного слов'янського кореня досить поширене у польських хроніках XV—XVII ст. і для свого часу воно було явищем прогресивним.

Важливо й те, що Величко свідомо розрізняє польських панів і простий польський люд. За його словами, національно-визвольна війна українців почалась тому, що польська шляхта хотіла вільний і волелюбний український народ «в неволничое подданское ярмо запрягти» і силою завести унію (В., I, 82).

Літописець вказує, що українці терпіли знущання не від простих поляків, а від польських панів: «Чаплинській и иній ему подобній панове полскіи и їх дозорци на Україні бывшіи, и людем украинским незносній и несказанній бідствія творившіи, суть причиною достанулого кровопролитія и замішанини» (В., I, 79). Не тільки особисті кривди, заподіяні Хмельницькому польською шляхтою, спонукали його до збройного виступу проти неї, а й загальнонародне горе: «плач и стенаніе, отцев и матерей, братті и сестр ваших (запоріжців.— Я. Д.) и наших україно-малоросійских, по обоіх сторонах ріки Днепра житіе свое имущих» (В., I, 75).

Тому війна 1648 р. відразу переросла у всенародну, загальнонаціональну. Зразу ж після перемоги Хмельницького під Жовтими Водами на заклик гетьмана продовжувати боротьбу «всіх, хто отчизну свою любит и добра ей зачит» (В., I, 80) тільки «от Чигрина, Крилова и інших міст и сел, на дві тисячі прибыло воїнського охотника ку Хмельницькому» (В., I, 66).

Експансивна політика польської шляхти і кровопролитна війна на українській землі принесли багато страждань як українському, так і польському народові: було спустошено не тільки «Україну малоросійскую, но и полскую свою державу мал до самой Висли» (В., I, 105). У цій братовбивчій війні найбільше терпіли передусім прості українці й поляки. «Яко иногда Каїн на Авеля» польський народ, нацькований своєю шляхтою, винищував «з древности природную братію свою» (В., I, 82).

У національно-визвольній війні, як пише Величко, брали участь і інші народи.

На початку літопису, розпочинаючи опис визвольної війни, Величко закликає інші народи придивитися до тих кривд і горя, якого «савроматійському, козакорускому народові завдав «другий тож сарматійській народ полскій» (В., I, 31). Воднораз літописець підкреслює миролюбність українського народу — давнього слов'янського, самобутнього, який має свою власну багатовікову історію і великі культурні традиції і бореться за «старовічні права й волности» — «истинного, простодушного, правосердечного», бо під час визвольної війни тяжкі кровопролиття «з їх же плоской стороны всегда свой початок иміли». Цю думку він зміцнює багатьма прикладами, коли польська шляхта не дотримувалась укладених угод — Зборівської, Білоцерківської, Жванецької та ін.

У літопису немає й тіні ненависті до польського народу. Він, передусім, крок за кроком описує, як через експансивну шляхетську політику розвалювалась і прийшла до занепаду колись могутня і сильна польська держава. Літописець твердить, що нищівного удару їй було завдано Б. Хмельницьким і його союзниками. Величко розкриває широкі задуми «Зіновія Богдана», його великий дипломатичний талант, скерований на те, щоб обезсилити Польщу, яка загрожувала існуванню українського народу. З цією метою Хмельницький використовує шведів, угорців, молдаван та інші народи. Але Величко тут же підкреслює, що ця тривала жорстока війна принесла багато страждань як українському, так і польському народам. Вона привела Польщу до цілковитого занепаду, а Україна вкрилась купами руїн, «...от которих (поляків.— Я. Д.) мы при всекріпкой помощи божой, за предводителством тщаливим покойного Хмелницкого, гетмана нашего, бранним оружіем, со многим з обоіх сторон крві пролитіем и обоіх панств Полского и Украинского поврежденіем...» (В., I, 354) «...огнь тоєе войны домової людскої з причини їх же самих чрез Чаплинского запален, а чрез Хмелницкого и Козаков зіло з великим України, Полци и инших монархий поврежденіем воспламенен и розжарен...мал не всю християнску Европу... были запалили и димами военными затмили» (В., I, 451—452).

У вступі до літопису Величко ще раз наголошує на трагічних для обох народів і країн наслідках цих кровопролитних війн. Літописець навіть образно передає цю ідею: мовляв, з Польщі на Україну «загостила нужда з бідюю», «пагубними лікерами напоїла наш добродушний щиросердний український народ», для якого властиві внутрішні чвари і міжусобиці. Цей народ відстоює свої давні права і свободи. Він мужній, рицарський і воїнничий. Від цього польського напою між українським народом посилились чвари, братовбивство. У цих війнах «...началници и воевожди, не тилко сами прийшли, но и річ посполитую Укра-

іно-Малоросійську на крайню привели гибель и разореніє» (В., I, 8).

І тут же Величко цю ідею підкреслює своїм улюбленим афоризмом: «...паде, паде красная Козацкая Україна тогобочная, аки древній оній Вавилон, град великій. Яковим же способом и в кіє літа паде,— додає Величко,— се ти любопитствующій чителнику до віденія представляю» (В., II, 8).

Величко пише, що 1696 р. навіть хтось із свідомих поляків написав вірш про занепад Польщі: «теди ніктось з учоних поляков, видячи в то время отчизну свою Корону Полскую явно до упадку и руїни чрез войска конфедерацкіе и иннія внутренніе незгоди и замішаня наклонившуюся, написал о том лямент красними рифмами» (В., III, 425). Та й сам Величко як головне джерело при змалюванні війни Б. Хмельницького використовує «*Wojni domowu*» польського поета та історика С. Твардовського.

Самого Хмельницького, «українського Мойсея», літописець змальовує як людину гуманну. Він наказував піклуватись про полонених поляків, а інколи навіть викупував поляків з татарського полону й відпускав їх додому. Гетьман і його полководці карали передусім польську шляхту. Так, наприклад, навесні 1653 р. Хмельницький після здобуття Бердичівського замку «видушил в нем, як медвідь пчели, шляхту» (В., I, 160).

З симпатією ставиться Величко також і до таких видатних козацьких полководців, як М. Кривоніс, і «добрий кавалер, жолнір» І. Богун, схвалюючи їхні сміливі наскоки на польську шляхту.

У літописі Величка, як і в інших тогочасних історичних джерелах, знаходимо своєрідне ставлення до польських королів і російських царів, яке виявляється передусім у їх шанобливому величанні і в змалюванні їхньої політики щодо подій на Україні¹.

В одних випадках при змалюванні історичних подій, хронологічно ближчих до літописця, таке шанобливе величання царів могло бути своєрідним літературним прийомом, а в других, при змалюванні давніших за часом подій, його ставлення до королів слід вважати традиційним.

Із російських царів Величко згадує Олексія Михайловича і Петра I (до 1700 р.), коментуючи їхню політику щодо України, цитуючи різні царські укази і грамоти, без повного їх титулування.

Проте інколи Величко різко виступає проти політики царських воевод на Україні.

¹ Акад. Д. І. Багалій шанобливе величання літописцем Петра I пояснює жорстоким ставленням імператора до української старшини після подій 1709 р.: «Перед грізним Петром він (Величко.—Я. Д.) мусив тремтіти, згадуючи Петропавлівську в'язницю, П. Полуботка та себе серед в'язнів» (Д. Багалій. Джерелознавство, вип. 2. К., 1925, стор. 34).

Разом з тим літописець нагадує своєму сучасникові про жорстокість польських феодалів, особливо ренегата — князя Вишневецького, що немилосердно мучив українців, «на палі тиранско позбивавши», через що втратив повагу і «приянь людскую и власних подданих своїх стративши, а на гнів ку собі сердца їх запаливши» (В., I, 95). Щоб врятуватись від народного гніву, довелося боягузові Вишневецькому втікати до Польщі.

Не меншою жорстокістю вславився і С. Чарнецький. Так, наприклад, 1653 р. цей магнат «от Погребищ зась вконець разорених и огню преданих, он Чернецкій рушивши далій в Україну на Побуже, Браславщину мал не всю, аж по Бершадь и Умань, огнем и мечем сплюндровал и в попел обернул» (В., I, 128).

Не раз Величко висловлює своє вороже ставлення й до політики кримських ханів та турецьких султанів, хоч іноді союз українських гетьманів з турками й татарами він виправдовував, зокрема ті угоди, які уклав з татарами Б. Хмельницький. Проте літописець справедливо зазначає, що кримський хан був ненадійним союзником козаків, часто порушував своє слово. До того ж майже щоразу, коли татарські орди поверталися до Криму, вони грабували по дорозі українські міста й села, брали великий ясир.

У зв'язку з цим наведемо два факти з історії Умані.

Величко описує, наприклад, як через легковажність козацького ватажка Мурашка, який убив 1674 р. в Умані султанського сина, це місто разом з іншими було дощенту знищене:

«...турки августа 25, вломившись в православній и преславній Українській Козакорускій град Умань, не пощадили в нем бывшего обоей плоти и всякого возраста народа, но острием меча на самом ринку Уманском самого виборнійшого и военного люду сім тисяч убивши, и своего войска там же до тринадцати тисяч стратили, а прочіих многое множество по стогнах и улицах Уманских, аки стебліе пшеничное пославши, кровавое и всему роду малоросійскому многоплачевное отправили живно; малое зась число всякой плоти и возраста з Уманских людей живцем взявши, предал наконец Умань огненному сніденію и всегдашному запустінію...» (В., II, 354).

В іншому місці: «...еще турчин под Уманю з полтори недели забавивши, так в Уманском, яко и Ладжинском и инних повітах тамошних вибрал дань челоувіческую молодиками и дівками, хлопцами и дівчатами и тим свой ненасищенній удоволствовавши афект, повернул... до своїх змііних язвин и жилищ на зиму. По такой плачевной и неветованной Українскоі руїні и запустініі, отходячи турчин от Умани восвояси, повидирал и разорил еще городи тамошній, именно: Тростянец, Бершадь, Манковку, Тулчин, Полонное Малое и инних сім, яких не вспомнілося» (В., II, 355).

Величко пише, що 1678 р., під час спустошення Чигирина,

«Тясмин так трупами чоловіческими наповнився, же мощно было другим по них переходити...» (В., II, 461).

«...Подкопи оні немалуоу в козаках учинили шкоду, едних на штуки порвали, других цілком позабіяли, в гору високо кидуючи, третих, аж страшно вспомніти, аки главню опалили, в їх же отнюд не бі образа чоловіческого, точію аки шуд якіи черній в обозі християнском хождаху, и глас, жалю и плача достойний, мало испущаху, а чрез три дні всі смертію докончишася» (В., II, 460).

Подібних кривавих картин у літопису чимало. Величко описує, як через нерозумних гетьманів 50 років лилася кров на Україні, як винищувались міста і села, як Україна перетворювалась у пустку. Так, наприклад, безлюдні простори між Дніпром і Дністром згодом за мізерну ціну турецький султан продав молдавському Дуці.

Саме «непостоянства» поляків і татар, твердить Величко, були однією з причин, що штовхнули Хмельницького «под протекцію царя всеросійского». Величко, як і інші літописці, підкреслює, що Хмельницький «к нему православному монарху без жадной войны и кровопролитія доброволне приклоняется, а от своїх прежних панов полских, в вірі римской обрїтающихся, отдаляется и чуждается» (В., I, 171).

Про Переяславську раду літописець згадує мимохідь, називаючи її «союзом», «лигою» України і Росії, і коротко описує саму церемонію прийняття присяги. При цьому Величко наголошує, що цар зобов'язався дотримувати і не порушувати «старовічнії права и волности» українського народу. Цією думкою, що є основною політичною ідеєю літопису, пройнятий увесь твір від першої й до останньої сторінки. Автор постійно нагадує про це своїм сучасникам, цитуючи статті угод, чи то «монарші грамоти», чи то листи Хмельницького та інших гетьманів до запоріжців й усього українського народу, чи з будь-якої іншої нагоди, коли ці «давні права й вольности» порушувались або опинялись під загрозою.

Дізнавшись про Переяславську угоду, польський король «жаловал и плакал», нарікаючи на панів і шляхту, яка не хотіла повернути українському народові його «прежних прав и волностей», через що тепер «жесми утратили Україну яко златое яблоко, жесмо утратили яко світ очію нашею, жесмо наконец утратили и вічне чуждими zostали добрих молодцов козакв братаї нашей, на которих оружіем и стражею чрез многіе времена, яко за кріпкими мурами, до сих часов в тишині и покою заставилисмо и прочіім непріателем нашим библисмо страшними» (В., I, 174).

Оскільки «давнім правам і вольностям» українського народу і після Переяславської угоди загрожували шляхетська Польща та султанська Туреччина, Хмельницький продовжував шукати

нових шляхів боротьби. Зокрема він підмовив шведів виступити проти Польщі: «Поджогши Хмельницький Густава короля шведського на поляков», і в такий спосіб вибухнула шведсько-польська війна, в яку згодом вступили Данія, Пруссія, Бранденбург, Угорщина та інші держави. Цій війні Величко приділяє багато уваги, посилаючись при цьому на різні іноземні джерела.

Беззаперечною заслугою Величка є те, що він неодноразово намагається довести, що про Україну як про окрему державу знають народи світу, що «славні діла» українського народу відомі не тільки «в своїй Європі», але і «в багатьох азійських країнах» (В., I, 31 і 81).

Як відомо, українську державність згодом не без допомоги гетьманів і козацької старшини царат поступово ліквідував, частина продажною козацької старшини і більшість гетьманів, які правили після Хмельницького, не дбали про Україну й не захищали її інтересів, а свідомо йшли на поступки царату в обмеженні прав і вольностей українського народу, одержуючи за це великі маєтки, чини і гроші: «ибо для сребра и злата нетилко з них кождій (гетьман і старшина.— Я. Д.), далбы виколоты око, але брата и отца своего не пощаділ бы, якож міл бы жаловати матки погибающей Малой Росіи» (В., II, 36).

Величко усвідомлював, що українські гетьмани та старшина були помічниками царя та російських воевод у поневоленні українського народу. Саме цим він і керується, даючи політичну оцінку гетьманам, що правили Україною після Хмельницького й зраджували ті політичні ідеали, за які український народ боровся у національно-визвольній війні 1648 р.

Переяславські угоди порушували як російські царі та воеводи, так і українські гетьмани та козацька старшина.

Оповідуючи про видатних історичних діячів, Величко чимало уваги приділяє їхньому соціальному походженню, освіті, дипломатичним та військовим здібностям, майновому станові. Зокрема, в літопису знаходимо деякі відомості з особистого життя Хмельницького, Виговського, Сірка, Самойловича, Дорошенка, Мазепи та ін., а також трактування Величком їхніх політичних вчинків.

У другій половині XVII ст., коли Україна була поділена між кількома сусідніми державами, козацька старшина відкрито стала орієнтуватись на Росію, Польщу, Туреччину й Крим, а іноді була прямим ставлеником урядів цих країн. Цю політичну ситуацію, що склалася на Україні, Величко яскраво змальовує у II і III частинах літопису. Однак дуже часто одні й ті ж історичні події, явища і факти оцінюються і трактуються по-різному. Тому встановлення автентичності кожного документа та цифрових даних, наведених у літопису,— дуже важливий момент при дослідженні історичних поглядів Величка. Особливо авторитетним суддею в літопису виступає Запоріжжя. Часто автор стоїть

ніби осторонь від історичного процесу й приховує своє ставлення до тої чи іншої політичної події або вчинку історичної особи, даючи можливість самому читачеві оцінити певне історичне явище. Свою ж власну оцінку історичного факту Величко дає переважно після того, як цей факт звершився, або ж не дає ніякої.

При цьому він, насамперед, зазначає, як позначився описаний історичний факт на єдності України, чи було завдано шкоди давнім правам і вольностям українського народу, і лише після цього повністю висловлює свої погляди. Такого способу викладу Величко дотримується в своєму літопису, особливо розповідаючи про події на Україні після смерті Б. Хмельницького.

У національно-визвольних рухах українського народу XVI—XVIII ст. широко використовувались релігійні гасла, велась боротьба за православну віру, проте за цими гаслами завжди стояли вимоги національного і соціального характеру.

Питання релігії й церкви Величко порушує переважно тоді, коли вони безпосередньо стосуються якихось політичних чи культурних подій на Україні. Зокрема в багатьох документах і листах дається різка негативна оцінка унії, що поклала початок періодові тяжкого національного і релігійного гніту українського народу. В зв'язку з цим Величко наголошує на постійному прагненні українського народу позбутися цього гноблення і припинити втручання польської шляхти та її ставлеників у його духовне життя. У Величка яскраво виражене козацьке розуміння релігії.

Літописець неодноразово згадує або цитує твори таких культурних й церковних діячів, як Сильвестр Косів, Інокентій Гізель, Йоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Діонісій Балабан, Йосиф Тукальський, Деонісій Жабокрицький, Варлаам Ясинський та ін., які мали активний вплив на політику українських гетьманів і козацької старшини в другій половині XVII ст.

Тривалі козацько-старшинські чвари, наскоки зовнішніх ворогів, роки страшного лихоліття; жадливі руїни міст і сіл, спустошення української землі болем відгукувались у вразливій душі Величка і наводили його на думку про необхідність миру і спокою на рідній землі.

Особливо в другому томі літопису яскраво описано, як через егоїзм і владолюбство багатьох гетьманів, що за допомогою татар, турків, польської шляхти намагалися стати гетьманами Правобережної чи Лівобережної України або й обох разом, пролилися ріки крові простого люду, бо навіть за плату ворогам українського народу козацька старшина віддавала на поталу цілі райони, які доценту плюндрувались, перетворювались у пустку. Таких сторінок у літопису багато, і написані вони рукою великого художника-патріота, людини, що щирим серцем уболівала за долю українського народу і гостро засуджувала гетьманські чвари та міжусобиці.

Наприклад: «А Орди (з которими под Лубнями не был уже Хмельниченко), як пришлого так и сего літа, труди свої сами собі ясиром Українским добре заплативши, свободно одійшли до Криму; ибо не тилко в полку Лубенском и в инних полоскались и ясир брали, але аж и за Десну под Чернігов вторгнули, где многіе околичніе веси огнем и мечем сплюндровавши...» (1662) (В., II, 29).

1662 р. гетьман Лівобережної України Сомко переміг військо Юрія Хмельниченка, яке, рятуючись, переправлялось через Дніпро і при цьому майже все загинуло, рештки були добиті в степах: «многії бідні в глибинах Дніпрових погрязше истопоша, їх же тілеса Дніпр педишкретній в собі не сохранишы, извергл на бреги своя, во снідь птицам небесним и звірям земним, яке и от іюля 16 до септеврія первого лежаху по брегах Дніпрових тліюще не погребенни» (В., II, 28).

Це була та ціна, якою український народ при політиці гетьманів, подібних до Сомка і Хмельниченка, здобував собі волю і творив свою історію, переповнюючи ріки козацькими трупами, засіваючи Україну людськими кістями. Цей жахливий період української історії в нашій історіографії найповніше і найяскравіше описано в літопису Величка, який при тому дуже різко засуджував таку колотнечу між козацькою верхівкою і завжди в центрі ставив інтереси всього народу і рідної землі. Про долю України, особливо про її єдність, Величко з боєм і плачем нагадує читачеві майже на кожній сторінці. Він любить її як рідний син і не приховує своєї про неї турботи, своїх сліз, наголошує на своєму громадянському обов'язкові перед Україною і з цього погляду картає кожного, хто зневажає його святий ідеал — рідну землю. Наведемо з цього приводу кілька прикладів:

«И таковим то дійствием и состоянием, едина по обох сторонах Дніпра сущая Малая Росія, бідная и упадлая Козакокуская отчина, того 1670 року, на всеконечній свой упадок и запустініе на три гетманства и части разділися, и единоматерня братія, за поводом умовредних властолюбцов прежде описанних и настоящих тогда гетманов своїх, в недруги собі обратишася, не слушаючи словеси Еуангелского і аще разділится дом на ся то запустіет» (В., II, 238—239).

«...А Україна нещасливая тогобочная, чрез незгоду власних синов своих і їх прешлих начальников властолюбцов, тридесятолітнее время, яко вишшей рихом, в непрестанном огні войны и междоусобного кровопролитія палавшая, мусіла тепер певною быти остатнего от турчина згиненія своего...» (В., II, 413—414).

«...Але хочай тії преречонії и иннії, яких тут не споминаем, за властью гонячіея особи и сами на собі и на помочниках своих пригоди и припадку дознали; однак на том недосить притерпіла

за їх такої поступок и отчизна Україна, край тогобочній; бо кгда народи за такими побудками то тудя, то сюда хвіялися, остатковати при порадку своем не хотіли, теди розніе войска то на помоч, то на успокоене оних приходячи, не тилко оній край знищили, але и до остатку разорили; же где бывали города людній й Святинями Божіими велми оздобніи, там тепер за гріхи наши пустиня и жилище звірем найдуется; з чого не тилко кождей тоей отчизни зичливий син слези з очей своїх точить мусит, але и каждого доброго христіянина неутолимая обійдет жалость» (В., III, 108).

Як бачимо, вину за таке спустошення, за плондровання України Величко складає передусім на козацьку старшину, на їх батьків і дідів. Саме їх, нерозумних, властолюбних егоїстів-керівників, найбільш звинувачує Величко.

В українській літературі та історії, крім Шевченка, ми не знаємо прикладу, хто б так оплакував, хто б пролив стільки сліз над нещасною долею рідної України. Зрозуміло, що не можна вимагати від Величка якоїсь чіткої програми дій чи якихось продуманих закликів до боротьби. Річ в тому, що Величко писав тільки про події минулого і конкретно розглядав певні історичні події, явища, факти, вчинки тих чи інших гетьманів козацьких старшин.

Можна вказати на ті моменти, з якими погляди літописця повністю збігалися або були дуже близькі до поглядів та прагнень широких народних мас українського народу, особливо тих волелюбних ідей, які знайшли своє вираження в фольклорі: а) в питанні самобутності українського народу — одного із найдавніших слів'янських народів, що здавна користувався своїми правами й вольностями; б) у палкому й постійному заклику до єднання всього розчленованого українського народу, тобто в питанні патріотизму, любові до рідної землі; в) у захисті самобутності української культури; г) у відзначенні позитивної ролі козацтва в історії українського народу, особливо його ідеалу Запорізької Січі; д) у різкій негативній оцінці тих гетьманів і козацької старшини, які на те заслужили; в погоні за маєтками, чинами, привілеями, золотом; е) у викритті окремих негативних моментів моралі панівних класів.

Ідея спокою і засудження кровопролитних війн проходить крізь весь літопис Величка, особливо його другу і третю частини.

Тільки в першій частині Величко палко вітає початок національно-визвольної війни, змальовує тріумфальні перемоги, що їх одну за одною здобував український народ над польською шляхтою. Він щиро радіє з визволення рідної землі, після якого українському народові були повернені давні права й вольності і створена українська держава.

Створення української держави, її правових інституцій, які почали утверджуватись, на думку Величка, вимагало мирних,

спокійних обставин. Він сам ще був свідком гетьмансько-старшинських чвар і колотнеч, які розхитували українську державність, здобуту дорогою ціною у визвольній війні, і давали можливість російським царям і польським королям знищувати права українського народу. Величко боляче оповідає про тодішнє становище на Україні і так характеризує тут і взаємовідносини серед українського народу після Оливського миру 1659 р. поляків зі шведами:

«... и по успокоенних в Полци трактатом Оливским кровопролитіях и заверухах, ласкавій чителнику: умножишася тогда абіе в Україні, а найпервій в значних, потом и в посполитих козаках, гніви, несогласія, властолюбія, раздвоєнія, зміненія, рвенія, зависти, вражди, междоусобія с кровопролитієм, и иная тим подобная злоключенія и непотребства; между же тем, на крайнюю тоя ж Малія Росіі руїну, обезсиленіі и истощаніе, многія зо всіх сторон нашествія непріятелская...» (В., II, 7).

Цю добу «великої руїни» і такі стосунки між українським народом, що принесли йому стільки страждань, лиха, Величко далі ілюструє багатьма історичними фактами, висловлює своє ставлення до них.

Отже, суспільно-політичним ідеалом Величка були ті порядки, які свою кров'ю здобув український народ у визвольній війні, особливо ті відносини, що історично склалися на Запоріжжі, які за життя літописця ще оберігались, відстоювались і захищались запорізькими козаками.

Таким чином, називати літопис Величка «козацько-старшинським» і визначати погляди літописця як «представника козацької старшини» немає підстав.

С. Величко був яскравим представником прогресивної української інтелігенції, яка різко критикувала козацьку старшину, коли вона зраджувала інтереси свого народу.

На початку XVIII ст. літописець намагався зайняти такі суспільно-політичні позиції, які український народ завоював у національно-визвольній війні і які ще утримувались на Запоріжжі.

Було б помилково твердити, що погляди С. Величка залишались незмінними, коли він писав про таку важливу добу в історії українського народу, як 1647—1700 рр. Змалювання політичного становища розчленованої України на підставі різноманітних джерел та в умовах жорстокого гніту на Україні, коли після подій 1709 р. Петро I «над чаяніе малоросійское, мимо древніе права и волности войска Запорожского и народа Малоросійского, вмiсто Гетмана устроїл в Малой росіі Коллегію и збори розніе, нігди пред тим не бываліе, уничтожил и обременил зіло всіх Малоросіянов, так шляхетской козацкой, яко и посполитой кондиціі сущих» (В., II, 519—520), коли його ідеал «Січ Запорожскую роззорил» (В., II, 517) не завжди давали Величкові можливість

чітко висловити своє ставлення до того чи іншого історичного явища.

Проте в першій частині літопису він, хоч із деякими застереженнями, палко вітає спалах національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти. У другій і третій частинах Величко, захищаючи права українського народу, навпаки, різко висуває проти війн, які спричинилися до спустошення, пошматування й знелюднення України.

На першому плані він ставить єдність розчленованої України і в зв'язку з цим засуджує тих гетьманів, які зрадили інтереси українського народу. За умов гетьмансько-старшинських чвар і наскоків зовнішніх ворогів тільки сильна влада, на думку літописця, могла захистити український народ і створити йому безпечні умови для життя і мирної праці.

Величко навіть наводить наукове визначення форм державних правлінь: «Монархія там, де одна людина управляє; аристократія — де кілька чоловік володіють і панують; демократія там, де весь народ управляє» (В., II, 73).

Звичайно, в праці Величка немає якоїсь яскравої позитивної програми дій; чималу надію він покладав на моральні фактори — справедливість, чесність, взаємоповагу, вірність, братерство і т. д. Як «истинній Малія Росії син и слуга» він вважав, що історія повинна стати важливою галуззю загальноосвітніх знань українського народу.

«Ежели может що быти любопытствующему яраву челоуіческому, кромі тілесних требованій, ласкавий чителнику, так угодное и пріятное, яко чтеніе книжное и віденіе прежде бывших діяній и поведеній людских», — звертається Величко до читача у перших рядках своєї праці.

Його винятковий інтерес до історичних джерел не випадковий. Величко наполегливо шукав в історії відповіді на пекучі питання сучасності. І щоб дати об'єктивну оцінку історичним та суспільно-політичним поглядам Величка, слід враховувати, чого він досяг у порівнянні із своїми попередниками й сучасниками, пояснити, чому його праця залишила такий глибокий слід в українській літературі та історіографії.

Величко дуже добре знав тодішню географію України й Європи.

Після ґрунтовного вивчення козацьких літописів в аспекті історико-літературному до такого ж висновку, як на початку ХХ ст. І. Франко¹, прийшов 1934 р. М. Грушевський, який зазначив: «Неувага до цієї літератури (козацьких літописів. — Я. Д.) — причина багатьох неясностей і прогалин у наших уявленнях про ті шляхи, якими прийшло українське відродження ХІХ ст. Істо-

¹ І в а н Ф р а н к о. Історія української літератури. Перша редакція (1907), рукописна копія, зошит № 3, стор. 375—377.

ричні перекази, ідеалізація національної боротьби за визволення, козацька романтика, старшинський автономізм, краєзнавчі зацікавлення відіграли в ньому величезну роль — це річ загально-визнана. Але як підготувала все це «література канцеляристів» XVIII ст., в яких формах, якими шляхами вона влилася до нього, яким чином вона сама утворилась і виробила ці аспекти — у цьому ще багато незрозумілого, яке вимагає дослідження із самих низів — з рукописного матеріалу, і я хотів би про це нагадати»¹.

Літопис Величка зробив великий вплив на творчість Т. Шевченка, на історичні погляди поета так само як літопис Самовидця — на П. Куліша, а Граб'янки — на М. Костомарова. Українське літописання XVI—XVIII ст. зокрема праця С. Величка залишили глибокий слід в українській історіографії і суспільно-політичній думці XIX ст.

Я. И. Дзыра

САМИЙЛО ВЕЛИЧКО И ЕГО ЛЕТОПИСЬ (К 300-летию со дня рождения летописца)

Резюме

В статье рассматриваются исторические и общественно-политические взгляды украинского историка XVIII в. Самийла Величко — автора одного из выдающихся памятников украинской историографии XVIII в., известной под названием «Летописи Величко». Автор летописи казачий канцелярист, высокообразованный, энциклопедически эрудированный историк и писатель. Понимая ход исторических событий и горько переживая несчастье своего народа и родной земли, он попытался выразить свои взгляды и суждения об этом в обширном труде, который охватывает период с 1647 по 1700 г., используя с этой целью украинские, польские и немецкие источники.

В хронологическое изложение событий Величко внес много исторических документов и литературных элементов. Центральной темой летописи является внешняя история украинского народа и гетманско-старшинские междоусобицы, которые летописец гневно осуждает, так как они приносили много горя, страдания украинскому народу. Общественно-политическим идеалом Величко были порядки, учрежденные Б. Хмельницким, и особенно отношения, исторически сложившиеся на Запорожье. Он постоянно подчеркивает древние права и вольности украинского народа, которые в его время царизм все больше ограничивал и уничтожал, призывая страстно любить свою Родину — «матку Україну». Взгляды Величко во многих моментах были близки к стремлениям и чаяниям запорожских низов и широких народных масс.

Как историк прогрессивных взглядов и представитель передовой части украинской интеллигенции XVIII в. Самийло Величко правильно понимал желания и стремления своего народа, объективно освещал его историю. Поэтому труд Величко оставил большой след в украинской историографии и общественно-политической мысли XIX в., особенно в творчестве Т. Шевченко.

¹ М. С. Грушевский. Об украинской историографии XVIII века.